

ЕТНОГРАФІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НА ХАРКІВЩИНУ І ЛУГАНЩИНУ

Аліна АРТЮХ,
Олександр ВАСЯНОВИЧ,
Наталя ГАВРИЛЮК, Зоя ГУДЧЕНКО,
Володимир СИРОТКІН

Відділ «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України здійснив 16–22 вересня 2007 р. експедицію на Схід України у складі співробітників Центру: Гудченко З. С. (керівник), Артюх А. А., Васяновича О. О., Гаврилюк Н. К., Сироткіна В. М., а також Литвинчука О. А. (водій). Завдання експедиції — збір фактичного матеріалу для вивчення проблем етнокультурного розвитку, міжетнічних взаємин та національної ідентичності населення українського пограниччя. З цією метою обстежено порубіжні з Росією Дворічанський р-н Харківської обл. (села Кам'янка, Новогорівка, Граково, Піски, Тополі), Новопсковський р-н Луганської обл. (м. Новопсков, села Танюшівка, Кам'янка, Новорозсош, Осикине). За національним складом одні населені пункти представлені переважно українцями, інші — змішаним українським і російським або (як сс. Піски, Тополі) переважно російським населенням. Робота проводилась за методикою інтерв'ю, анкетного і предметно-програмного опитування населення і стосувалась різних розділів народної культури та побуту.

Один із них — архітектура сільської забудови, система планування вулиць і садіб, звичаї і обряди, пов'язані з житлом (Гудченко З. С.). Майже у кожній сільській раді отримані копії планів забудови та статистичні дані по житловому фонду населених пунктів відповідного підпорядкування. Усні повідомлення записані від двох і більше інформаторів кожного дослідженого села. Зафотографовані характерні ландшафти, панорами сільської забудови, громадські і господарчі споруди, сільські вулиці, садиви, інтер'єри хат. Обстежений регіон відрізняється певними географічними умовами, виходами на поверхню крейдианих

покладів, наявністю в минулому лісових масивів у долинах річок, що зумовило деякі специфічні риси місцевого народного будівництва, використання в конструкціях деревини, глини, а також крейди. У плануванні великих сіл здебільшого сполучаються частини регулярної і вільної забудови, тим часом як в малих селах домінує забудова надірчкового типу. Вдалося детально дослідити декілька зразків дивом збереженого традиційного житла початку ХХ ст., тобто характерні для Слобожанщини дерев'яні з глиняною обмазкою хати з ганками на передньому фасаді, в плануванні яких простежуються риси, що є спільними для тутешнього українського і російського народного житла; однаковими є також рублені комори («амбари») на кам'яних брилах. Житловий фонд складався в регіоні нерівномірно. Здебільшого він належить періоду від до- і післявоєнних до початку 1960-х років. Менша кількість хат будувалась у 60–80-і роки, причому через використання нових будівельних матеріалів змінювався зовнішній вигляд житла, а традиційні риси зберігалися переважно у його плануванні. В останні двадцять років житло майже не будується. Простежується тенденція до спустошення сіл, особливо невеликих за кількістю населення. Записані також звичаї і обряди, пов'язані із закладами, зведенням хати, входунами до неї.

Наступний тематичний напрямок — стан традиційних підвалин нормативної культури місцевого населення, авто- та гетеростереотипи українців і росіян, «історична пам'ять та реальні прояви концепту «дружби народів» (Сироткін В. М.). Загальні спостереження та зміст відповідей інформаторів 70–80-літнього віку свідчать про глибоко традиційні, суто українські основи побуту сільського населення

досліджуваного краю взагалі та нормативної культури зокрема. Останнє знайшло вияв у широкому вживанні звичаїв сусідської взаємодопомоги, традиційних форм осуду та покарання порушників громадської моралі, права власності тощо. Вздовж обстеженого кордону Харківщини та Луганщини і донині відома толока («мазати хату»), фіксується різко негативне ставлення до сучасних розмахів «пияцтва», «матерщини», як до непригаманих, хоча й відомих, родинному і громадському побуту часів дитинства інформаторів. Ганьбою вважалося і вважається крадіжка майна, продукції у односельців, сусідів. І досі пригадують звичай водіння по селу на посміх і повчання іншим злочинця із повішеними на нього краденими речами (овечою шкірою, гусиними крилами тощо) (села Тополі, Кам'янка). Вкрасти в колгоспі, особливо щось з його продукції, не вважалося неприпустимою нормою. Уявлення про національні риси українців і росіян не мають певного сталого характеру і залежать від конкретного, індивідуального досвіду спілкування інформатора із представниками цих народів. Вияви спільної історичної пам'яті, тези «дружби народів» мають спорадичний характер. Практично відсутні пам'ятні знаки спільної історичної пам'яті українців і росіян віддалених часів. Винятком хіба що є пам'ятник Кіндрату Булавіну в с. Булавинове (Новопсковський р-н) — ватажку відомого селянсько-козацького повстання початку XVIII ст., у якому брало участь населення Слобідської України та Дону. Спільна історична пам'ять практично не сягає далі радянської доби і втілена у пам'ятниках Леніну, назвах вулиць (переважно на честь діячів-ідеологів радянської влади). Поширеними є пам'ятні меморіали, знаки на вшанування Перемоги і Пам'яті про загиблих у Великій Вітчизняній війні, один з яких цікавий своїм розташуванням на території Свято-Георгієвського храму (с. Риб'янцеве, Новопсковський р-н). У свідомості ж самих тогочасних свідків і учасників практичне втілення тези «дружби народів» проявлялося у певних позитивних спогадах стосовно колишньої відкритості кордонів, тра-

диції спільного відзначення свят у прикордонних селах України та Росії.

Досліджувалася тематика традиційних народних знань (метеорологічних, астрономічних, педагогічних тощо) та їх сучасний стан (Васянович О. О.). В обстежених селах значно краще збереглися короткотермінові метеорологічні прикмети, оскільки вони мають певне наукове обґрунтування, проте поодинокі свідчення щодо спостережень за живою та неживою природою показують, що місцеві жителі не володіють знанням колишнього розмаїття прикмет. Стосовно довгострокових прогнозувань погоди, пов'язаних із народним календарем, помітним є загальноукраїнське поширення спостережень за погодою в такі важливі дні народного календаря, як Стрітіння, Сороки (Сорок святих), Покрова тощо. У структурі сучасних метеорологічних знань українців і росіян чималий відсоток належить формам, спільність яких визначається впливом професійно-інформаційного прогнозування погоди. Народні методи впливу на несприятливі явища погоди приблизно ті ж самі, що і в багатьох інших регіонах України. Скажімо, під час грози та граду люди викидають на вулицю пічне начиння — хлібну лопату, рогач, кочергу, а за тривалої відсутності дощу послуговуються християнськими методами його викликання, пов'язаними з молитвами та хресними обходами полів. Зафіксовані колись розповсюджені у краї форми звертань та привітань між родичами. Зокрема росіяни, звертаючись до своїх батьків, казали: папенька, мама; українці — татко, мама, і усюди при зустрічі казали один одному «Здрастуйте!». Цікаво, що у змішаних українсько-російських сім'ях зберігаються відповідні традиційно-національні звернення. Практично у кожній родині особливе значення надавалося трудовому вихованню молоді: дівчатка змалечку привчалися готувати їсти, господарювати у городі, прости, вишивати, а хлопчики — пасти худобу, майструвати, рибалити. Немалою мірою ті традиції збереглися і сьогодні. У пам'яті старшого покоління збереглися окремі зразки пісенного, у тому числі

календарно-обрядового, фольклору, хоча він практично вийшов із повсякденного ужитку. Тим не менше, вдалося записати низку весільних, соціально-побутових пісень, щедрівок, народних псалмів від Колесник Меланії Несторівни (с. Кам'янка, Дворічанський р-н), Ситник Неоніли Федорівни (с. Граково), Статівки Варвари Марківни (с. Танюшівка). Записано також чимало оповідей недавньої історії про утворення колгоспів, розкуркулення заможних господарів, голодомор 1932–33 років, період післявоєнної відбудови господарства, що дозволяє розширити інформаційну базу означених історичних часів, трагічних сторінок життя українського народу. Багато інформаторів відзначали, що голодомор — це суто українська трагедія, бо вони могли їздити за харчами до сусідніх місцин Росії, де його не було. З Росії ж відбулося масове переселення селян у порожні хати після українського геноциду.

Вивчалася сфера обрядових традицій родильного, поховально-поминального циклів і демонологічних уявлень (Гаврилюк Н. К.). Система звичаїв, пов'язаних із народженням і першим роком життя дитини, в цілому дуже схожа у місцевих українців і росіян, через що має не так національний, як регіональний характер, відрізняючись за сукупністю специфічних ознак від інших теренів, скажімо, прикордонних українсько-білоруських чи українсько-молдавських. Незважаючи на скорочення і редуцію традиційного комплексу родильної обрядовості, певні його складники й досі зберігають життєву силу. Простежується відносна стійкість традиційних приписів, прикмет допологового періоду. Більших видозмін зазнала звичаєвість власне пологового та післяпологового періодів. Руїнація церков у радянський час спричинила відвикання від колись обов'язкового для породіллі з немовлям обрядового «виводу» до церкви, і його відродження в побуті (на відміну від багатьох інших місцин) поки що малопомітне. Натомість традиція хрещення дитини, навіть попри її вимушене приховування, завжди залишалася тут стійкою. У справі вибору кумів з'явилися но-

вації, але й сьогодні, хіба в менших масштабах, діти носять передріздвяну «вечерю» до хрещених батьків. Святкування хрестин немалою мірою нагадує тепер етикет міського штибу. Найвиразнішим і добре збереженим у часі є звичай відзначати пострижини, по-місцевому, «гулять стріжки» тощо. На цьому святі з ритуальною метою замість традиційного кожуха використовують сучасну куповану «шубу» і, залежно від статі дитини, розкладають різні предмети, від книжки, молоточка, ниток, грошей тощо до «бутилки», з мотивацією на кшталт «до чого дитина полізе, візьме у руки, те їй і вдасться». Цікавими є свідчення про те, що до 1980-х років породіллі нерідко забирали з роддому «пупчик» і, наслідуючи традицію, зберігали, а згодом давали дитині його розв'язати. Серед своєрідних явищ можна назвати правило «не витріщати дитину на люди», не ходити до породіллі з дитям до тих пір, «поки дитина не стане в'язи, голівку тримать». Мабуть, через це післяпологові відвідини породіллі і не мають тут колективного характеру і обмежуються найближчими родичами, серед яких саме «баба-свекруха (теща)» здійснює перше купання немовляти, яке не позбавлене певних ритуальних рис. Народна пам'ять, особливо в українських селах, непогано зберігає знання про традиційні способи лікування «криксів, переполоху, зглазі, від зубів» тощо. Практично усі інформатори знали про те, як чинять, коли дитина робить перший крок, випадає перший зубчик, як і ким страхають малих дітей, що відповідають на дитяче запитання — звідки береться немовля. Значно консервативнішою виглядає поховально-поминальна звичаєвість, хоча і тут мають місце нововведення, серед яких чимало християнізованих форм. Поряд зі спільними, помітнішими є й відмінності ритуальних явищ у побуті українців і росіян. До перших відносяться багато складників похорону, поховання, індивідуального і загального календарного поминання. Для прикладу назвемо хоча б звичай ночувати біля померлого до 12-ї години ночі (хоча ще до недавня ночування тривало до ранку), стави-

ти для ночувальників «вечерю», починаючи з «кануна», а по її завершенні обов'язково, окрім іншого, роздавати поминальні «платки». Характерною ознакою похоронної ночі є присутність на ній «півчих» (які співають «молитовні пісні», «сальми» фольклорного характеру, що, так би мовити, мігрують по селах у рукопису), часом, також, «читачок» (які читають «церковні тексти», власне псалтир). Поки що поширеною залишається практика, за якою «батьюшка править і печатає землю в хаті», за чим проглядається інерція радянських часів, коли священику заборонялося робити відправу на кладовищі. Традиція «голосити» зберігається, однак із заувагою, що це роблять «хто як», «якщо вміє», «як дуже любив». Поширеними в обох національних середовищах є розповіді про сучасні випадки застосування цілком традиційних прийомів полегшення смерті тих людей, хто ніби «відмував», про з'яву померлих у сні, які попереджають про небезпеку або просять [ці прохання живими обов'язково виконуються у певний спосіб] для себе щось із одягу, їжі; про з'яву живого мерця-«дявола», зокрема, про недавно загинулу дочку-утопленницю, яка «ходила», поки мати не перестала плакати за нею і не вдалася до старого застережливого способу дії. У російських селах побутує звичай, цікавий наявністю в ньому міфологеми «доля»: на післяпоховальному обіді для померлого ставлять тарілочку з рюмкою води, куском «хлебчика» і ковбаси, а в кінці обіду «подклікають родню і по капельке всі випивають її (його) долі і хлебушек доїдають»; при цьому повідомлялося, що «так здавна було і сейчас так». «Певчих» запрошують не лише на похоронне ночування, але й на основні по смертні «п'омини». Одна з їхніх пісень містить, зокрема, рідкісний ритуальний діалог живих із душею померлого, ніби присутньою на своїх поминках, а саме: «...Де ж ти, душенька, ходила, свой веночек загубила? — А була я в тий хатині, де справляли сорочіни (годовіни)!» (с. Тополі). До речі, цей текст дозволяє відчутти мовну українізацію тутешнього російського слова. Виразною є церемонія з «водою для

душі», що стояла в хаті 40 днів: у присутності родичів «певчі» виносять з хати цю воду разом з іконою і, тричі повторюючи певні молитвосповіді, виливають її з-над двору «на святной угол»; в українців обряд здійснюється дещо інакше. У досліджених селах розповіді про відьом, русалок маловиразні, хіба за винятком часто згадуваного звичаю лякати русалками дітей. Натомість про домових розповідали усі, досить різнобічно і, головне, відповідно до нинішнього часу. Записані також тексти деяких місцевих народних пісень: молитовних, ліричних, у тому числі — популярних тут «жорстоких» романсів.

Предметом уваги були також народна їжа і міфологічні уявлення, пов'язані з культом святих традиційного календаря (Артюх А. А.). Майже усюди, як в українських, так і в російських селах, і українці, і росіяни головною національною стравою вважають борщ. На запитання про те, яка страва є найбільш російською, інформаторка відповіла, що головна російська страва — це борщ, а в українців головною стравою є щі. Цілком закономірно, що у висловлюваннях українців мала місце зворотно-симетрична відповідність. Водночас є твердження, за якими борщ — спільна страва для тутешніх українців і росіян. Всі називають також картоплю, як дуже важливу страву сьогодення, і затірку, що була популярна тут у минулому. Добре знають галушки, вареники, проте тепер переважно обходяться магазинними напівфабрикатами (макарони, вермішель). Загалом, як показують зібрані матеріали, у гастрономічних традиціях дослідженої місцевості переважає український контекст. Чого не можна сказати про народну міфологію, певні особливості якої властиві радше для російського ареалу. Зокрема, привертають увагу виразні релікти культу св. Миколая, тим часом як шанування, скажімо, св. Юрія практично немає. За билічками, св. Миколай захищає від вовків, усіляких негараздів, з'являється у снах як білобородий дідусь. У тутешніх домівках обов'язковими є ікони св. Миколая та Богородиці. Поширеними є храмові свята на

Миколая. Однак вивчення аспекту народно-го трактування Біблії наштовхнулося на певні складнощі, оскільки на час молодості наших інформаторів церкви були вже зруйновані. У народній пам'яті збереглися лише найвиразніші, найважливіші свята для даної місцевості. Зокрема, інформатори пригадували святкування Івана Купала, однак якихось традиційних особливостей їх оповіді не містять. Проте, показовою є назва ляльки, яку виготовляли на Івана Купала — «Маринка», як на Полтавщині (Мара, Марена, Уляна, Катерина), а не Купало, як у більшості українських регіонів, де Мареною, Мариною, Марою називалося купальське дерево. Простежуються рудименти культів місяця і сонця. Своєрідною родзинкою видається розповідь однієї з інформаторок про те, що сонце — то голова Бога, і на Пасху сонце грає, переливаючись усіма барвами, у які фарбують крашанки. Рідкісною є інформація про вихор: якщо він підхоплював полотно і «завивав гадюкою», то з цього полотна вже не шили сорочок. Серед цікавих повідомлень є також згадка про домового, який з'являється у вигляді мокрої плями, води на стелі, хоч дощу немає. Щодо цього пригадується гіпотеза Б. Успенського про зв'язок даного демонологічного персонажа із культом Велеса. У досліджених місцинах донині зберігається історична пам'ять, зазвичай, у формі фольклорних оповідань про поміщиків тощо. Одним із їхніх героїв є Катерина II, яка нібито дала назву тутешній річці Айдар: впіймавши у ній велику рибу, вона вигукнула — «Ай! Дар!» Цей фольклор має чимало міфологічних рис, цікавих для спеціальних досліджень. Найяскравішим соціологічним враженням було те, що, попри усі негаразди, нелегке сільське життя, мешканці сільських сіл усвідомлюють свою приналежність до спільноти української держави, пов'язуючи свою долю саме із цією спільнотою, виявляючи, разом з тим, велику толерантність і симпатію до сусідів-росіян. Люди шкодують про напівзакриті кордони між двома державами, про ускладнені або перервані культурні зв'язки. У російських

селах має місце ностальгія за колись спільною державою, головним чином через складнощі у спілкуванні з родичами по інший бік кордону. Внутрішні міжетнічні українсько-російські стосунки наразі є спокійними, безконфліктними. Люди неохоче і неохоче відповідають на запитання, скажімо, про «хохлів», «кацапів», хоча, звісно, ці прізвиська мають місце у побутовому вжитку. У селах, де переважають українці, вражає несподівана чистота української мови, хоча представники сільської інтелігенції вважають, що вони спілкуються суржиком. Разом з тим, простежується певна вікова закономірність: старші люди розмовляють чистішою мовою, аніж молодші.

У російській мові мешканців Харківщини (села Піски, Тóполи), яка надто виразно видає їхню національну приналежність, міститься тим часом багато українських слів, висловів, мовних зворотів, що врешті утворює оригінальну локальну, з емоційного погляду — доволі принадливу, російську говірку українського пограниччя. В українських селах Луганщини розмовна мова нагадує полтавські діалектні форми, причому люди свідчили, що в селах тутешнього закордоння, на Белгородщині, живуть здебільшого українці, і що «там балакають так само, як і ми». Релігійне життя пов'язане із православною церквою Московського патріархату. Сектантський напрям практично відсутній. Привертали увагу нові великі оберегові хрести, що стоять на межі окремих районних центрів, щоправда, вони не мають якогось спеціального зовнішнього оздоблення. Характерними рисами нинішнього життя селян є т. зв. «виживання» за рахунок утримання трьох і більше корів та здачі молока, від'їзд молоді «в місто», у т. ч. — Харків, Луганськ, на навчання чи постійну роботу, а для людей середнього віку — на заробітки близько розташовані у російські місцини, а також у Москву, навіть у Владивосток.

Експедиція відвідала шкільні краєзнавчі музейні кімнати більшості досліджених сіл, показовий фаховими експозиціями Новопсковський історико-краєзнавчий музей, який

має на своєму подвір'ї своєрідний підмузей під відкритим небом, зі старою хатою та її традиційним улаштуванням. Серед зафотографованих музейних експонатів — різні елементи народного одягу, рушники, господарчі, ткацькі та інші вироби, хатне начиння тощо. Впродовж експедиційного маршруту фотографувалися храми, кладовища, характерні давні та сучасні містечкові, сільські споруди.

Усього експедицією відзнято сім фотоплівок, записано 30 аудіокасет з інформацією

The article is a report about ethnographic expedition of the members of the Ukrainian Ethnological Centre of Maksym Rylsky Institute of Art Criticism, Folklore and Ethnography by the Ukrainian Academy of Sciences. The research workers made expedition to Kharkiv oblast and Luhansk oblast in September 2007. The aim of expedition was to collect the facts for studying of ethnocultural development, relations between ethnic groups and national identity of people who live in this area. Methods of interview, questionnaire survey were used and they relate to various aspects of national culture and way of life: folk dwelling, family and calendar customs, common law, mythology etc.

Зоя ГУДЧЕНКО

Одна з перлин подільського Подністров'я, село Буша розташоване в напрочуд мальовничій пересіченій місцевості. Тут річка Буша (народна назва Бушанка), з'єднавшись із Сухою Бушанкою, вливається в Мурафу, а кілометрів за двадцять спільним водяним потоком сягає Дністра. Над вузькими річковими долинами панують три високі гори Лисківка, Татарська і Лиса, з яких відкриваються широкі панорами на вільно розкидану схилами й низинами сільську забудову, оточену садками, на лісові масиви, що синіють на обрії, на порослі вербами береги, серед яких виблискує вода.

За 1 км від села вгору проти течії р. Бушанки, в глибокому каньйоні, порослому деревами, заховуються чудернацькі, вивірені за мільйони років скелі, схожі на скульптурні композиції, серед них — печери, де за легендою перебували народні повстанці — гайдамаки. В 1975 р. урядовим рішенням урочище, назване в народі «Гайдамацький Яр», оголошено геологічною пам'яткою національного значення.

Завдяки перепадам рельєфу та виходам на поверхню ґрунту скель фантастичних окрес-

приблизно від 75-ти місцевих жителів. Усім їм за привітність, щиросердя та гостинність маємо нагоду висловити глибоку подяку. Наостанок варто відзначити красу місцевих краєвидів, річок Оскол, Айдар, особливу чарівність просторів Луганщини, пересічених зеленими ярами дивовижних форм, які з'являлися перед очі то широкими рівнинами, то розлогими узгір'ями.

БУШАНСЬКІ МУРИ

лень Буша та її околиці нагадують чи то Крим, чи то Карпати, а насправді є ландшафтами, притаманними Середньому Подністров'ю або «українській Швейцарії», як охрестили здавна цей край іноземні подорожні.

З давніх часів пращури бушан усвідомили всі переваги цієї місцевості. Дослідники знаходять сліди людського перебування в різні археологічні періоди: в трипільську добу (IV—II тис. до н. е., III тис. до н. е.); в епоху бронзи (II тис. до н. е.), у скіфську добу (VI—IV ст. до н. е.). Тут фіксуються поселення черняхівської культури (II—V ст. н. е.), ранньослов'янські селища (V—VIII ст. н. е.), давньоруське поселення (XI—XIII ст.)¹.

Окрім пам'яток археології, в Буші збереглися пам'ятки історико-архітектурної та мистецької спадщини. Унікальний давньослов'янський язичницький храм відкрив 1883 р. В. Антонович. Подальші дослідження істориків, археологів, мистецтвознавців засвідчили багатшаровість пам'ятки. Отримано матеріальні докази використання печерного комплексу в